

РЕЦЕНЗІЇ І БІБЛІОГРАФІЯ

РИБАЛКА Валентин Васильович

доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу педагогічної психології і психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (м. Київ)

125 років із дня виходу книги П.П. Вікторова «Вчення про особистість та настрої»

Наша личность есть все тот же наш организм, только выраженный в объективно-субъективных терминах нервно-психического аппарата.

П.П. Викторов

Одним із перших у вітчизняній, а, можливо, й у світовій, науковій психології, слід, очевидно, вважати вчення про особистість, запропоноване у кінці XIX ст. Петром Петровичем Вікторовим (1853-1929) – російським психіатром, лікарем-психологом (як він сам себе називав у своїх роботах). Його біографія як вченого і громадянина насичена подіями та суперечностями. Він народився у сім'ї дворової людини князя Голіцина в Орловській губернії та був приписаний до міщанської спільноти у Лівенському уїзді цієї губернії. Навчався у Симбірській гімназії, був студентом Медико-хірургічної академії, з якої пізніше перейшов на медичний факультет Московського університету. У 1874 році був допитаний за революційну пропаганду серед робітників у Симбірській губернії, а у 1875 році зазнавав обшуку збоку поліції через політичну неблагонадійність. Брав активну участь у московських революційних кружках, був кореспон-

дентом журналу «Земля і воля». У 1879 році був заарештований у Москві та висланий під нагляд поліції у Вятську губернію. У 1880 році повернувся з заслання та продовжив навчання у Московському університеті. У 1881 був виключений із університету за революційний виступ під час публічного захисту дисертації та висланий під нагляд поліції у Вологодську губернію. У першій половині 1880-х років жив на поселенні в Іркутську.

У 1885 році отримав медичну освіту та звання лікаря. Пізніше працював лікарем-психіатром в Казані, а після переїзду у 1887 до Москви – асистентом у Бахрушинській лікарні. Займався науковою діяльністю в лабораторіях Москви та Санкт-Петербурга, зокрема у Петербурзькому університеті під керівництвом проф. О.Ф. Брандта, якого вважав своїм вчителем. Знаходячись під загрозою переслідування з боку влади за революційну діяльність у період першої революції 1905 року, П.П. Вікторов був вимушений пізніше емігрувати з країни.

Систематизований виклад вчення Вікторова про особистість поданий у його книгах: «Учение о личности как нервно-психическом организме. Выпуск первый» (1887 р.); «Учение о личности и настроеніяхъ. Выпускъ первый: Общія основы ученія о личности, чувствах и настроеніяхъ въ связи съ вопросами усовершенствованія и вырожденія человека. Изданіе 2-е, дополненное» (1903 р.); «Учение о личности и настроеніяхъ. Дальнейшее развитіе ученія об основах личности, чувств, настроеній въ связи съ вопросами усовершенствованія и вырожденія человека» (1904 р.) та ін.

У розумінні особистості П.П. Вікторов погоджується з тими, хто говорить і пише *«о силе личности, ее творческой роли, о настроениях и их значении для развития различных направлений в общественной мысли, философии, литературы, искусстве, критике и даже в науке»* (Викторов, 1903, с.ХІІІ). Він нагадує про свій пріоритет у постановці *«вопроса изучения настроений и определения их огромного индивидуально-общественного значения»*, питання, яким він займався ще на початку 80-х років ХІХ сторіччя. Вже тоді він відмічав, що *«настроение есть одним из важнейших и величайших факторов*

всей нашей деятельности: оно влияет на течение наших мыслей, чувств, воли, деятельности. Определить поэтому даже только физиологические условия и причины наших настроений значит дать нам могучее орудие для господства над собственной личностью» (Викторов, 1903, с. XIII-XV).

П.П.Вікторів констатує, що в науці та практиці на той момент не було створено цілісного клінічного вчення про особистість. Це заважало точному встановленню того, що слід вважати психічно здоровою та хворою особистістю. Більш того, *«одна из интереснейших и наиболее привлекательных для истинно образованного исследователя глав – учение о личности – до сих пор остается мало разработанной и даже как бы игнорируемой в среде самих специалистов»* (Викторов, 1903, с. 2). Він закидає сучасній йому науковій, передусім, фізіологічній психології В. Вундта, котра *«тесно связана с разработкой и успехами нервной физиологии в обширном смысле слова»,* але *«не дала и, вероятно, еще долго не даст полного учения о личности»* (Викторов, 1903).

На його думку, для того щоб наука про особистість складалася як цілісне вчення, *«необходимо все явления нормальной и больной человеческой личности, все элементы разрозненного психо-физиологического и психо-патологического анализа свести в один органический фокус, показать их в том виде и в тех соотношениях, в которых они встречаются на деле, в живом человеческом организме, больном или здоровом. Только при таком изучении мы получим более или менее удовлетворительное представление о личности как живой единице... Наша попытка может пойти дальше и вступить на путь опытного исследования вопросов личности в ее трех главных отделах: индивидуальной, клинической и общественной психологии. Мы и теперь уже видим, в какой тесной зависимости находятся между собой только что названные отделы; так, известно, в какой степени психические факторы влияют, прямым или косвенным путем, на возникновение соматических болезней, и наоборот, соматическая болезнь на психическую личность»* (Викторов, 1903, с.3). Так, вчений наводить приклади, коли пригнічений стан ду-

ху є основою на якій виникають малокров'я та туберкульоз, травматичні пошкодження кісток, зокрема переломи, можуть породжувати дратівливість, зміни характеру, а іпохондричний настрій – хвороби системи травлення, шлунку, печінки тощо.

У зв'язку з цим П.П. Вікторов як лікар-психолог наголошує на важливій ролі при вивченні особистості *«клинической психологии, которая с этой точки зрения является учением о состоянии и переменах личности как при различных соматических и душевных болезнях, так и при тех аномалийных состояниях организма, которые, не будучи болезнью, не могут быть названы в то же время и здоровьем. Уже эти последние случаи действительно побуждают к клиническому же, если можно так выразиться, изучению нормальной личности..., в смысле того взаимодействия между личностью и физиологическим состоянием организма, которым характеризуется пребывание личности в многообразных условиях физической, частной, а затем и общественной среды. Необходимо следовательно попутное изучение и самих этих условий, и их обратного отношения к личности»* (Вікторов, 1903, с. 4-5).

Як вважає вчений, *«для полного понимания вопросов личности психические явления должны быть сводимы на физиологические, не отрываться от них, как это делается в некоторых психологических исследованиях»* (Вікторов, 1903, с. 5). Він знаходить ще один переконливий зовнішній, об'єктивний аргумент для підтвердження цієї думки. Адже, *«психические явления... сами по себе были бы для внешнего наблюдения неощутимы и не выразительны, если бы не сопровождалась физиологическими признаками: звуком, жестом, мимикой... Без этих спутников психическое состояние одного человека навсегда оставалось бы непонятным для другого, и все мы вместе представляли бы собою ряд живых существ, вращающихся в мертвых сферах»* (Вікторов, 1903, с.7).

Для П.П. Вікторова нерозривність психічних явищ з їхніми «фізіологічними співвідношеннями», котрі двома сторонами одного і того самого явища відкриває шлях до розуміння особистості. Він відмічає, що *«личность, индивидуальность, Я мета-*

физических психологов, есть прежде всего самочувствие по отношению к внутренней среде нашего собственного тела и затем, самочувствие же, но по отношению к переменам окружающей внешней среды. Самочувствие по отношению к собственному организму резко отличается от самочувствия по отношению к внешней среды тем, – что в то время, как первое дано нам непосредственно и от рождения, второе вырабатывается главным образом под контролем внешних органов чувств, при участии умозаключающего аппарата и накапливающегося сознательного опыта. Только благодаря умозаключению, мы в состоянии внутреннее самочувствие отличить от внешнего и, в конце концов, до того забываем о присутствии этого последнего, что всякое изменение во внешнем самочувствии прямо относим к переменам в окружающей среде и научаемся, таким образом, как бы без нот, читать в пространстве. Таково определение личности с субъективной стороны; с объективной же стороны это будет деятельность всего организма как по отношению к внутренней, физиологической, так и по отношению к внешней, физической среде, постоянно превращаемая деятельностью же нервно-мозгового аппарата в феномен ощущения и представления. Таким образом, личность является психическим выражением как самого нашего организма, с его переменами, так и внешней среды, тоже с ее переменами, а так как эти последние сводятся на физиологические перемены в состоянии периферических органах чувств, то мы без особой ошибки можем сказать: наша личность есть все тот же наш организм, только выраженный в объективно-субъективных терминах нервно-психического аппарата» (Викторов, 1903, с.10).

П.П. Вікторів стверджує, що «от этой органической почвы психическая личность так же не может оторваться, как не может растение оставить питающей ее почвы без того, чтобы не засохнуть» (Викторов, 1903, с.10). У своїх подальших розмірковуваннях він послідовно дотримується вказаних принципів положень.

Тут ми не будемо переказувати зміст двох томів книги П.П. Вікторова. Вкажемо лише, що в них розглянуті наступні важливі аспекти теорії особистості: визначення особистості з позицій фізіологічної психології як нервово-психічного апарату організму людини; розкриття співвідношення темпераменту й характеру як основних елементів структури особистості та їхній антагонізм; характеристика настроїв особистості відповідно до теорії Майнерта як основи «фізіологічної психології серця» П.П. Вікторова; аналіз залежності настроїв особистості від фізичних та психофізіологічних факторів – часу доби, віку та потреб людини, апноетичного та диспноетичного стану системи кровообігу мозку; розкриття зв'язку настроїв із мімікою та поведінкою особистості; опис хвороб, пов'язаних із пригніченим (надмірно диспноетичним) та чуттєво-піднесеним (надмірно апноетичним) настроєм особистості; простеження впливу настроїв на фізіологічні та психічні функції органів тіла, на розумову та моральну сферу особистості; роль несвідомої та свідомої особистості у мисленні, бажанні, настроях та творчості; фізіолого-психологічний погляд на кохання, шлюб та статеве спілкування як акт взаємного живлення та фактор оновлення організму й особистості тощо.

Читаючи книги П.П. Вікторова, дивуєшся рівню психологічної науки в тогочасній Росії, її зв'язкам із психіатрією, медициною, мистецтвом тому, який стартовий потенціал мала вітчизняна персонологія, котра розвивалася на рівні Європейської науки, посідала передові позиції та, можливо, мала пріоритет у теоретичному осмисленні проблем особистості у загальноєвропейському просторі. Викликає жаль, що у вирі соціальних конфліктів, революцій та війн у Росії була втрачена цікава та перспективна теорія особистості талановитого вченого-практика Петра Петровича Вікторова. Настав час повернути її до складу вітчизняної персонології, належним чином оцінити її історичне значення для психологічної науки.